

+

Platform Militaire Historie Ede

Routine-foto Garnizoen Ede

Historische Special nr. 2

Op bovenstaande routine-foto staat het 4e Regiment Veldartillerie van het Edese garnizoen afgebeeld voor de Van Essenkazerne in Ede. Het betreft een zeldzame contactafdruk uit het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw. Op de foto staan en zitten in totaal tweehonderdwaalf militairen netjes naast elkaar. Het Edese garnizoen bestaat op dat moment ook nog uit het 10e en 22e Regiment Infanterie, het 8e Regiment Veldartillerie en de School Reserve Officiëren Bereden Artillerie. Naar aanleiding van een eerdere publicatie over deze foto in onze nieuwsbrief heeft een abonnee laten weten een vergelijkbare foto aan de wand te hebben hangen, maar dan van een groep die voor de Arthur Koolkazerne staat opgesteld. Er is inmiddels een afspraak met hem gemaakt om ook die foto te digitaliseren en toe te voegen aan de alsmaar groeiende collectie van het Platform Militaire Historie Ede.

De routine-foto meet maar liefst 20 bij 95 cm en is lange tijd in opgerolde vorm bewaard gebleven. Door veroudering van het papier en het veelvuldig uitrollen van de foto is de negentigjarige in de loop der jaren flink beschadigd geraakt. Omdat het hier om een zeldzame Edese panoramafoto gaat, die we graag voor het nageslacht willen behouden, hebben we hem onlangs in eigen beheer digitaal gerestaureerd. Zo op het eerste gezicht lijkt het om een vrij normale groepsfoto te gaan, maar gaandeweg de restauratie werd steeds meer duidelijk dat er achter deze historische plaat een bijzonder verhaal schuilgaat.

Eigenaardigheden

(1) Als we de foto eens goed bekijken, valt op dat iedereen er bijzonder scherp en gedetailleerd op staat. Zowel in het midden alsook aan de beide uiteinden. Het scherp fotograferen van een dergelijk grote groep is geen eenvoudige opgave. Met een toestel uit deze periode moet je immers ver genoeg van de groep af staan om iedereen goed in

beeld te krijgen. De detaillering is echter zo nauwkeurig dat je niet alleen de knopen op het uniform kunt tellen, maar ook het hangertje dat aan de knoop bevestigd zit duidelijk zichtbaar is. Dit is zelfs voor een moderne camera nog een hele uitdaging. We hebben het hier wel over een foto die bijna honderd jaar geleden is gemaakt.

Foto: detailopname links onder

(2) Wat verder opvalt is dat beide zijvleugels van het hoofdgebouw er wat vreemd op staan. De lange zijde is duidelijk zichtbaar in beeld. De groep staat echter evenwijdig aan de kopse kant opgesteld. De mannen staan in een rechte rij naast elkaar uitgelijnd en kijken allemaal recht in de camera. De beide kazernegebouwen zouden dus ook recht op de kopse kant gefotografeerd moeten zijn. Maar dit is niet het geval. De soldaten en de kazerne zijn wel in hetzelfde beeld gevangen, maar verschillen duidelijk van perspectief.

(3) De fotograaf heeft zijn camera voor het midden van de groep neergezet. Als de groep dertig meter breed is, dan zitten de buitenste militairen dus vijftien meter links en rechts van hem. Hoe kan het dan zo zijn dat deze militairen recht naar voren in de lens kijken en niet schuin naar het midden?

30 m

(4) De buitenste bankjes staan dus ongeveer dertig meter uit elkaar en tussen grasperkjes opgesteld. Het past maar net. De Van Essenkazerne kent echter geen weg die dertig meter breed is.

Bij mijn zoektocht naar antwoorden op bovenstaande vragen, brengt het raadplegen van Internetgod Google geen uitkomst. Op het wereldwijde web blijkt de rouline-foto zelfs een grote onbekende te zijn. De zoekopdracht 'panoramafoto' toont uiteindelijk wel de website van een Nederlandse Kodakverzamelaar. In zijn verzameling bevindt zich de hiernaast getoonde Kodak Panoram die uit diezelfde periode afkomstig is. Het kleine toestel heeft een lensje dat kan roteren tijdens het maken van de foto. De kwaliteit van de opname laat echter te wensen over en de negatiefmaat meet slechts 9 x 30 cm. Dit spoor loopt dus dood. De verzamelaar verwijst nog wel naar een digitaal archief in Vancouver Canada waar meer informatie over rouline-foto's te vinden zou zijn.

Kodak Panoram

De Cirkut Camera

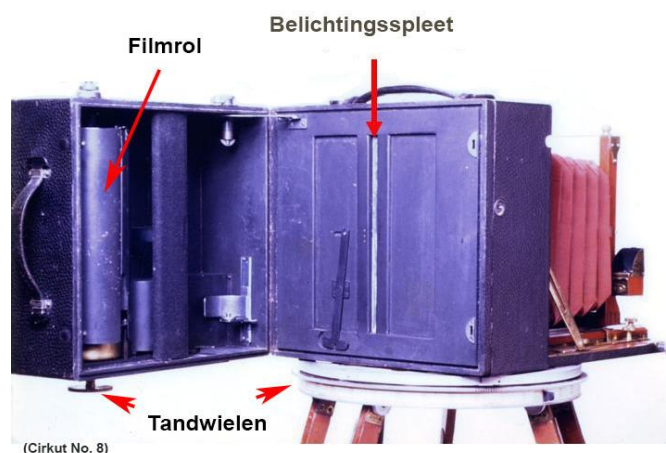
Fotograferen is begin 1900 alleen weggelegd voor de amateur met een goedgevulde beurs en de professionele vakfotograaf. In 1901 wordt voor het eerst een patent afgegeven op een toestel dat panoramafoto's kan maken. Het betreft hier een extra brede camera die is uitgerust met een groothoeklens, een zogenaamde Banquet camera. In 1899 brengt Kodak bovenstaande 'Kodak Panoram' uit, die voorzien is van een draaibare lens en een gebogen achterwand. De camera voor professioneel gebruik is echter de hier getoonde Cirkut, die vanaf 1904 door Rochester Panoramic Company wordt geproduceerd. De kapitaalcrachtige Eastman Kodak Company neemt dit bedrijf in 1907 over en produceert de Cirkut nog tot kort na de Tweede Wereldoorlog. Er bestaan wel panoramafoto's van vóór 1900, maar hierbij zijn meerdere afdrukken naast elkaar gelegd en opnieuw gefotografeerd.

Op de Edese foto bevindt zich een naamplaatje van een Nederlands fotobureau dat in 1915, kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, in Amsterdam is opgericht, genaamd: N.V. VEREENIGDE FOTOBUREAUX. Eén van de oprichters is Mozes Salomon Vas Dias, uit wiens persbureau later het ANP (Algemeen Nederlands Persbureau) zou voortkomen. In oktober 1940 valt het doek voor de N.V., dat dan een marktaandeel van ongeveer dertig procent in handen heeft. Het bedrijf wordt door de Duitse bezetter als Joods bezit in beslag genomen, waarna het archief wordt vernietigd.

Het laten maken van een routine-foto wint aan het begin van de twintigste eeuw gauw aan populariteit. Fotografen van dit Amsterdamse bureau reizen dan het hele land door om op verzoek panoramafoto's te maken bij kazernes, bedrijven, zomerkampen en scholen. Ze gebruiken hierbij de Cirkut No. 10, zoals hierboven staat afgebeeld. Het nummer van de camera geeft de maximale negatiefhoogte in inches aan. In dit toestel kunnen echter ook 6" en 8" filmrollen worden gebruikt. De Cirkut No. 5, 10 en 16 zijn ontworpen als panoramacamera. De Cirkut 6 en 8 zijn standaard platencamera's die nadien zijn uitgerust met een routine-achterwand en bijhorend statief. De Edese routine-foto is gemaakt op een 8 inch filmrol ($8 \times 2.54 = 20,32$ cm).

De Cirkut staat op een groot, stevig statief met een draaibare kop, dat doormiddel van een klein tandwiel aan het toestel zit gekoppeld. De camera wordt aangedreven door een opwindbare veer die ervoor zorgt dat het met eenzelfde snelheid ronddraait en het filmnegatief, in tegengestelde richting, met dezelfde snelheid langs de spleetsluiter wordt getransporteerd. De Cirkut kan zo 360° rondom fotograferen. Door gebruik te maken van een belichtingsspleet wordt voorkomen dat het beeld onscherp wordt doordat de camera tijdens het maken van de foto in beweging is. Bij het toestel worden drie objectieven met elk drie tandwielen meegeleverd. Het bepalen en instellen van de juiste tandwielverhouding is een uitdagende klus en van invloed op de draaisnelheid van de camera en de kwaliteit van de opname.

Het matglas wordt nadien vervangen door de achterwand waarin de filmrol zit.

Bij het aanzetten van de motor begint de camera langzaam te draaien en wordt ook de belichtingsspleet geopend, en bij het uitzetten ervan weer gesloten. De camera draait daarbij zo langzaam om haar as dat de eerst gefotografeerde achterlangs kan lopen om nogmaals gefotografeerd te worden aan de andere zijde van de groep. In musea hangen verschillende foto's waarbij deze grap is uitgehaald. Afhankelijk van de hoeveelheid licht en de gekozen tandwielverhouding kan het geheel ronddraaien van de camera wel tot drie minuten in beslag nemen.

Scherpstellen kan op het matglas (niet afgebeeld) voordat de camera in werking wordt gesteld. Voor het verkrijgen van een helder beeld wordt het toestel met een zwarte

De camera moet precies waterpas worden opgesteld, zodat het begin, midden en het einde van de opname op dezelfde horizontale lijn liggen. Bij het fotograferen vanaf een hoger gelegen punt, wat vaak wenselijk is bij het maken van stads-, landschaps- en groepsfoto's, ontstaat echter een probleem. Het statief moet onder een hoek, naar beneden gericht worden opgesteld. Hierdoor zal de camera tijdens het ronddraaien eerst de lucht in beeld brengen, vervolgens de horizon, doordraaien naar de grond, opnieuw de horizon en eindigen in de lucht. Om dit probleem op te lossen ontwikkelde Cirkut-pionier Eugene Goldbeck in eigen beheer een kantelbare bodemplaat.

Foto: Eugene Goldbeck met zijn Cirkut met kantelbare bodemplaat

Een ander probleem waar Goldbeck mee te maken kreeg, was het draaien van de camera richting de zon. Hierdoor werd een deel van de film overbelicht. Hij paste hierop de belichtingspleet op de camera aan, zodat die tijdens het fotograferen kon worden bijgesteld.

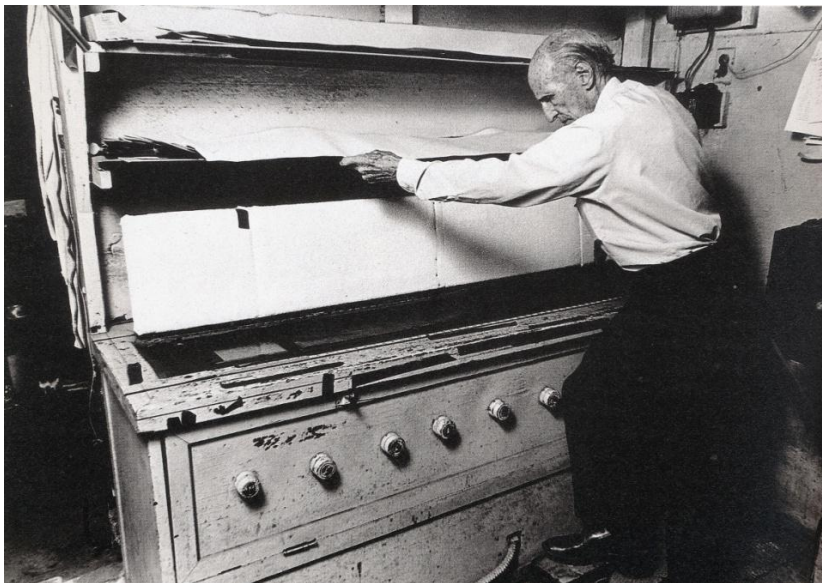

Foto: belichtingsapparaat voor contactafdrukken

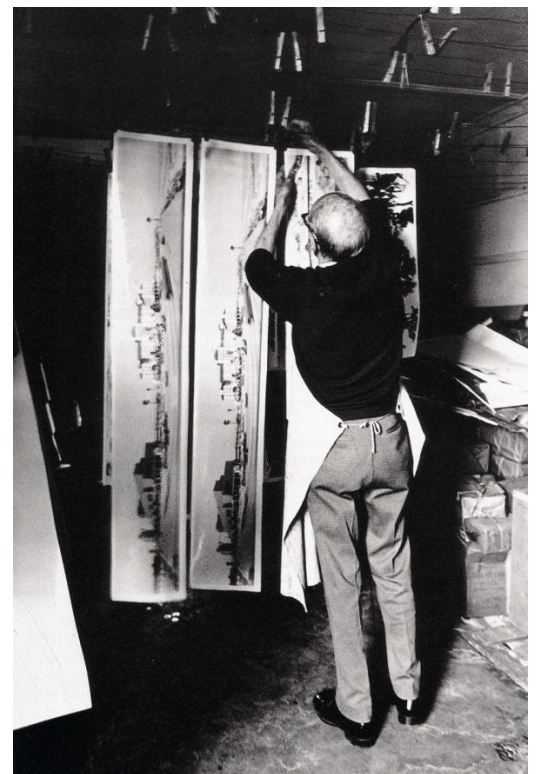

Foto: ophangen en drogen van de contactafdrukken

Honderden negatieven uit de jaren dertig die thuis lagen opgeslagen gingen verloren doordat de oude cellulose film niet bestand bleek te zijn tegen de hoge, zomerse temperaturen.

Het mysterie ontrafeld

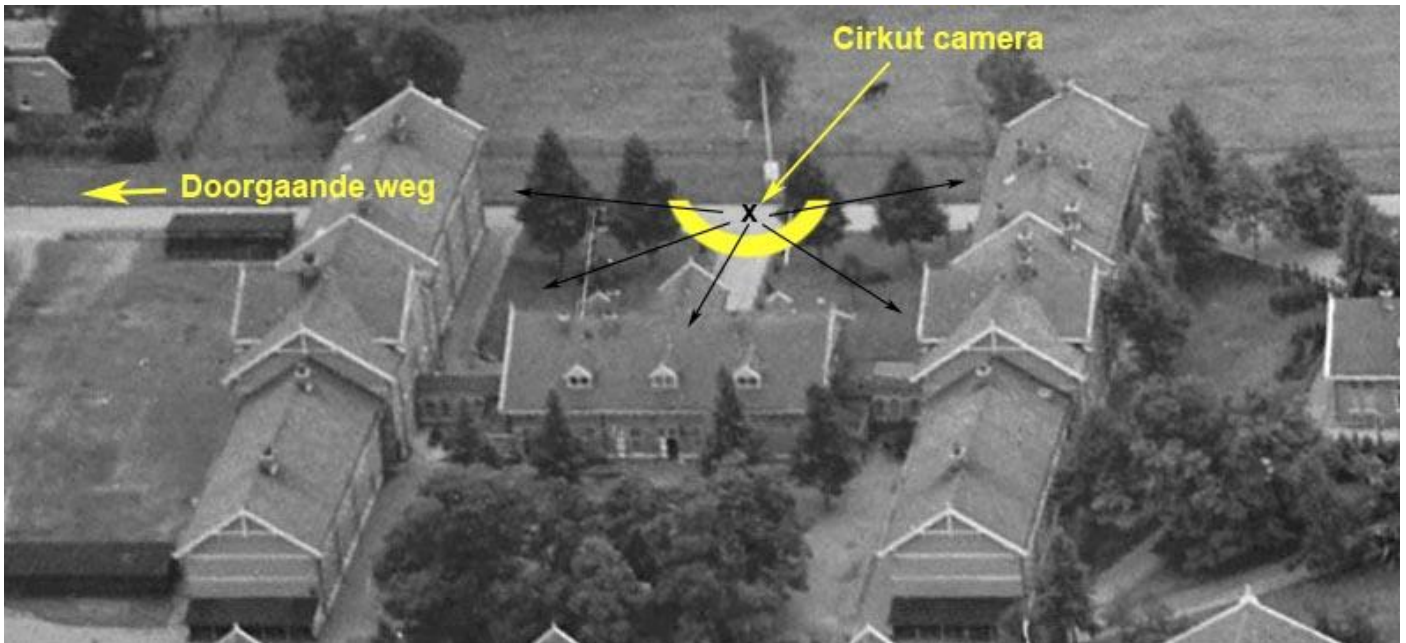
De camera is bij het maken van de Edese groepsfoto dus van links naar rechts gedraaid, wat het 'scheef staan' van de beide zijvleugels van het kazernegebouw verklaart. Nu blijft het wel een vraag waarom de militairen dan wel in een rechte lijn naast elkaar op de foto staan afgebeeld? Het antwoord op deze vraag is dat de fotograaf de camera heeft scherpgesteld op de middelste zitplek en de afstand tot die stoel nauwkeurig met een touw heeft opgemeten. Vervolgens heeft hij alle stoelen en bankjes op deze straal laten neerzetten, zodat de afstand tot de ronddraaiende camera overal hetzelfde is. Zo zorgt hij ervoor dat iedereen scherp en even groot in beeld komt. Dit luistert precies, want de diepte waarop het beeld nog scherp is, bedraagt slechts enkele meters. De militairen staan en zitten dus op een gebogen lijn en kijken allemaal recht naar het middelpunt van de cirkel waar de camera staat opgesteld. Doordat de camera ronddraait tijdens de opname komt iedereen recht naast elkaar op het negatief te staan en kijkt iedereen recht vooruit in de lens.

Van Essen- of Arthur Koolkazerne?

Beide kazernegebouwen zijn vrijwel identiek aan elkaar. Het is dus de vraag voor welke van de twee kazernes de manschappen staan opgesteld. Als we naar onderstaande luchtfoto uit 1935 kijken, zien we dat er voor de Van Essenkazerne vier bomen naast elkaar staan en bij de Arthur Koolkazerne twee groepjes van drie. We kijken nu vanaf de andere kant over de kazernes heen (recht in de lens).

Op de panoramafoto staan vier bomen, het moet dus de Van Essen zijn. Bovendien hebben alleen de zijvleugels van deze kazerne ramen onder de dakrand. Tegenover het kazernegebouw op de foto ligt een weiland met bomen erin en er staat ook nog een vlaggenmast in de weg. Veel ruimte om de camera op te stellen is er dus niet. Het was lange tijd niet aannemelijk dat de groepsfoto hier is gemaakt. Maar zoals gezegd staan de militairen niet naast elkaar op de weg, maar rondom de camera opgesteld, in het gele vlak.

De buitenste bankjes waarop de militairen zitten, staan recht tegenover elkaar, dwars op de doorgaande weg tegen de rand van het weiland aan. Vanaf de camera gezien ziet dit er zo uit: (en aan de andere kant net zo.)

Door het ronddraaien van de camera wordt de cirkel een rechte lijn en krijgt de rechte weg een bocht.

De lengte van de foto varieert per opname en wordt bepaald door de beeldhoek waarlangs de camera draait. Hoe groter de hoek, hoe langer de opname duurt en hoe langer het negatief wordt.

Op deze uitsnede op ware grootte is goed te zien dat de lens een beperkte scherptediepte heeft en het beeld achter de jongemannen al gauw onscherp wordt. Hierdoor komen de militairen als het ware los van de achtergrond te staan.

Achter de drie zittende militairen op de voorgrond passen op de achterste rij dubbel zoveel personen, wat kenmerkend is voor een routine-foto. De omtrek van de cirkel is daar immers groter,

Het maken van een routine-groepsfoto vraagt een goede voorbereiding. De achterste militairen staan allemaal op een verhoging. Het is passen en meten. Iedereen moet netjes stil blijven staan en in de lens kijken terwijl de camera ronddraait. Omdat de camera zo dichtbij staat, bevat de foto veel details en komt iedereen duidelijk herkenbaar in beeld. Zo is onderstaande smid herkenbaar aan het embleem met hoefijzer op zijn mouw en de waarnemer daaronder draagt een 'vleugel' boven zijn borstzak.

Ook zijn de verschillen in uniformen en rangen goed zichtbaar.

Chevron op ondermouw

Rangen

Het benoemen van de militaire rangen is echter geen eenvoudige opgave. Een aantal rangen is van voor de oorlog en bestaat nu niet meer. De Luitenant-kolonel is de hoogste in rang en zit in het midden van de groep. Naar links en rechts van hem lopen de rangen af. De rang van een militair is af te leiden aan het uniform dat hij draagt en dan met name aan het hoofddekseel en de merktekens op de mouwen en de kraag. Draagt een soldaat bij de veldartillerie gekruiste kanonnen op zijn kraag, dan noemen ze hem een kannonier. Heeft hij ook nog een chevron op zijn ondermouw, dan is hij een korporaal of onderofficier. Een eerste luitenant draagt twee sterren op zijn kraag en een tweede luitenant één. © Er zijn kragen met sterren, knoppen, verticale balken en met rode biezen eromheen.

Luitenant-kolonel
(Overste)
twee sterren met balk

Majoor
één ster met balk

Kapitein
metalen sterren

Kapitein-kwartiermeester
donkere, metalen sterren

Kapitein-adjutant

Eerste luitenant
twee sterren

Tweede luitenant
één ster

Vaandrig
één knop

Adjutant

Opperwachmeester
dubbel breed

Wachtmeester 1e klas
enkel breed en smal
met lus (1934)

Wachtmeester (sergeant)
enkel goud

Korporaal
enkel geel

Kanonnier 1e klas
enkel rood

Kanonnier
gekruste kanonnen

Deze rouline-foto zal in oktober onderdeel uitmaken van de Eureka-expositie in De Smederij. Meer nieuws hierover kunt u vinden in onze volgende nieuwsbrief.

Van de restauratie is ook een filmpje gemaakt dat u kunt bekijken door op de afbeelding rechts te klikken.

Wouter van den Berg

Rouline-foto Hersteld verleden.mp4

Met dank aan:

Dhr. Borghart voor het beschikbaarstellen van de afdruk.

Arjan V.A.J. Bosman (Military Legacy), Bert-Jan Dierink, Alex Korsman en Gerard Gijsbertsen voor het benoemen van de militaire rangen.

Bronnen:

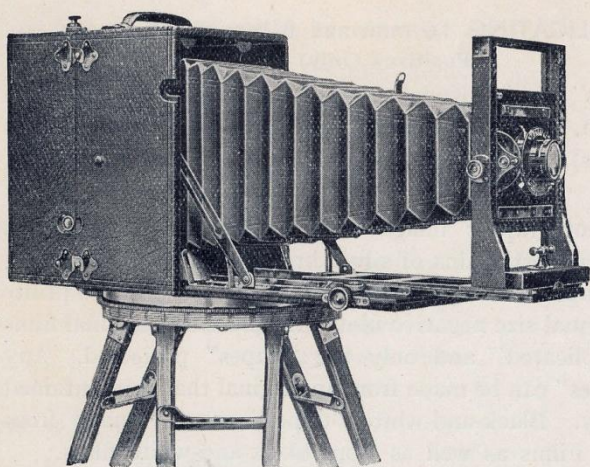
The City of Vancouver Archives, panoramic photographs

The Panoramic Photography of Eugene O. Goldbeck

Photohistorisch Tijdschrift nr. 1 - 2018

Bijlage 1: uit eigen verzameling, de Kodak Dealer Catalogue 1938

THE NO. 10 "CIRKUT" CAMERA

The No. 10 "Cirkut" is a unique panoramic camera. Driven by a clockwork motor, it revolves in a circle at the same time that the film is drawn across a narrow exposure slot. Negatives of any length up to 12 feet can be made and

film 6, 8 or 10 inches wide can be used. The exposure can be varied between $\frac{1}{2}$ and $\frac{1}{12}$ th of a second.

Various adjustments are provided which enable the operator to know the exact length of film that will be required for a chosen view, the amount of film used and the quantity remaining unexposed. Several negatives may be made on one spool of film, therefore a device is incorporated in the back of the camera by which the film can be perforated at the end of each exposure. A focussing screen is fitted, and by revolving the camera, the entire length of the picture can be viewed. Made of mahogany, covered with seal grain leather.

No. 10 "Cirkut" Camera, size 9 x 11 x 12 inches; weight 49 lbs.; 27 inch bellows draw; 4 x 4-inch board; Triple Convertible Anastigmat Lens in Double Valve Shutter; supplied complete with Gears, Tripod and two Carrying Cases.

Prices on application.

"VERICHROME" FILM FOR "CIRKUT" CAMERAS (G)

Please specify the camera for which film is required. The same film cannot be used for "Cirkut" Outfits Nos. 6 and 8 as for "Cirkut" Camera No. 10.

FOR NO. 5 "CIRKUT" CAMERA

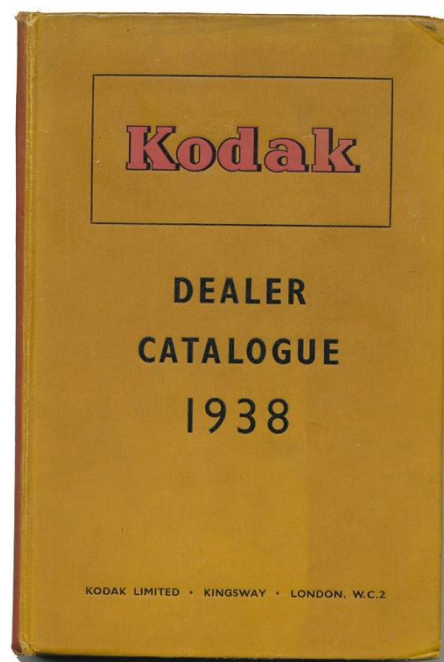
5 in. x 20 in.	.. ..	s. d.
		2 4
5 in. x 42 in.	.. ..	4 8

FOR NO. 10 "CIRKUT" CAMERA

8 in. x 5 ft.	.. ..	£ s. d.
		0 9 6
8 in. x 10 ft.	.. ..	0 19 0
10 in. x 6 ft.	.. ..	0 14 6
10 in. x 10 ft.	.. ..	1 4 0

FOR "CIRKUT" OUTFITS NO. 6 AND NO. 8

6½ in. x 3 ft.	.. ..	s. d.	8 in. x 4 ft.	.. ..	£ s. d.
		5 0			0 8 0
6½ in. x 6 ft.	.. ..	9 6	8 in. x 8 ft.	.. ..	0 15 9

Tekst en foto's: Anton Haasnoot

N.V. VEREENIGDE FOTO-BUREAUX

In de eerste wereldoorlog 1914-1918, toen de Grote Oorlog genoemd, was Nederland een kleine oase met rond haar grenzen de strijdende partijen. Aan zeezijde streden de Engelsen om door middel van een zeehavenblokkade het Duitse volk uit te hongeren. Aan onze oostgrens loerden de Duitsers, maar daar bleef het relatief rustig. Pas aan het eind van de oorlog waren er twee bijzondere overlopers, namelijk Keizer Wilhelm II die op 10 november 1918 rond 6 uur 's ochtends de grens met Nederland overstak en Anthony Fokker die zelfs met treinwagons vol vliegtuigmateriaal de grens in 1919 stiekem passeerde.

Met de grens aan België was het wel anders.....

Draad des Doods Achelse-Kluis

Het grootste gedeelte van België was door de Duitsers bezet. En de bezettingstroepen gedroegen zich niet bepaald als het "Herrenvolk" wat ze voorstonden. Er was willekeur, er werd geplunderd. De bevolking werd geterroriseerd. Wat, naarmate de stelling- en loopgraafoorlog voortduurde, in steeds grotere

mate plaatsvond. Vele Belgen probeerden de grens met Nederland over te steken en namen daarmee de verschrikkelijkste verhalen mee. De Duitsers werden hierdoor min of meer in verlegenheid gebracht. Op een kwade dag besloten zij

Walter Rütt met Wanderer 1915

langs de grens van Vaals in Limburg tot Cadzand in Zeeuws Vlaanderen een stordige 180 km lange prikkeldraadversperring te bouwen, waarvan één daad draad

Lekke band 6,6 km voor Nieuwpoort

onder krachtstroom van 2.000 Volt kon worden gezet. Al snel werd deze versperring de "Draad des Doods" genoemd. Van deze versperring zijn nu nog steeds delen te vinden. De toestroom van vluchtelingen werd op deze manier drastisch ingedamd. De artikelen aangaande het verloop van de strijdende partijen die je in de Nederlandse kranten kon lezen waren onderhevig aan de censuur. Een objectief beeld over de gang van zaken was op deze manier niet te verkrijgen. De daarbij behorende

foto's die werden afgedrukt kwamen over het algemeen uit Duitse bron en hadden meer een propagan-

FN 4 cylinder motorrijwiel na ongeval

distische waarde dan dat het een beeld gaf van de werkelijke gang van zaken aan de verschillende fronten. Aan de geallieerde zijde was het al niet veel beter. Om de lezer een beter en realistischer beeld van het wereldgebeuren te kunnen voor-
schotelen richtten verschillende persfotografen op 18 januari

FN 1 cylinder motorrijwiel in gebruik bij de tegenpartij

1915 te Amsterdam de N.V. Vereenigde Fotobureaux op. Dit fotobureau was gehuisvest op de Prinsengracht 868 te Amsterdam. Later aan de Nieuwe Heerengracht 165 te Amsterdam. De mannen van het eerste uur waren Theodorus Aloysius Maria Mous-sault, Adrianus Regoort en Mozes Salomon Vaz Dias. Het doel van de vennootschap, zoals in de statuten omschreven, "was de uitoefening der photographie alsmede de handel, de verhuring en de exploitatie van photographie-toestellen, apparaten, films, alsmede de uitoefening van hiermede in verband staande kunsten, beroepen of bedrijven, onder andere het maken van zinco's".¹

Adrianus Regoort was bij de oprichting van het bureau 24 jaar oud en was fotograaf. Mozes Salomon Vaz Dias (☆) 22 mei 1881 (†) 4 januari 1963 richtte in 1904 het persbureau M.S. Vas Diaz op dat onder meer persberichten en foto's leverde aan verschillende dagbladen zoals de Geïllustreerde Joodse Post. Theodorus Aloysius Maria Moussault, (☆) 23-10-1888 (†) 16-10-1974, was 27 jaar oud in 1915 toen hij mede-oprichter werd van de N.V. Vereenigde Fotobureaux. Hij was degene die met diverse ge-zelschappen naar de verschillende fronten reisde.

In een neutraal land als Nederland was het een stuk eenvoudiger voor de persfotografen om foto's vanuit verschillende kampen te schieten. Ook werden er van ter plekke gestationeerde oor-logsfotografen foto's bekomen. Op uitnodiging van Duitsland konden 16 zeer invloedrijke en Duits-vriendelijke (foto-) journalisten in 1915 naar het front reizen.

Naast collega's uit de U.S.A. Roemenië, Griekenland, Zwitserland, Zwe-den en Brazilië waren er ook drie Nederlanders bij deze groep. Dit waren Annie Lehr - De Waal (Verschillende Nederlandse kranten), M. van Blankenstein (NRC) en T.A.M. Moussault (N.V. Vereenigde Fotobureaux). Bezichtigd werden de steden Marienburg, Königsberg, Insterburg, Al-

¹ (Zinco's) (Zincografie is de naam voor verschillende reproductiemethoden waarbij afbeeldingen fotografisch op een zinkplaat worden overgebracht en deze daarna geëetst, c.q. of een door de genoemde methode verkregen cliché voor het vermenigvuldigen van afbeeldingen op een drukpers.)

enstein, Osterode, Thorn en Posen. Ook werden onder andere de door de Russen verwoeste dorpen Gumbinnen, Pillkallen, Wirballen, Derkehmen, Goldap en Lötzen bezocht. De militaire begeleiding die toezicht hield op

het vastgestelde programma bestond uit Hauptmann von Schneider, Hauptmann Werner en Ritmeester Schmidt. De Buitenlandse journalisten uitten zich met grote tevredenheid over de reis, die na mededelingen van de deelnemers een buitengewoon omvangrijke buit aan artikelen en foto's had opgeleverd. De reis duurde van 10 tot 20 juni 1915. Tot oktober 1916 werden er nog 13 van zulke reizen georganiseerd. Zo was het dat veel foto's en artikelen een meer waarheidsgetrouw beeld gaven van de Grote Oorlog. De N.V. Vereenigde Fotobureaux verzamelden niet alleen zelf foto's en artikelen, ook werd met plaatselijke fotografen en journalisten samengewerkt die op de één of andere manier in contact stonden met het

bureau.

Aan geallieerde kant bleef men ook niet werkeloos stil zitten. Al snel werd het bureau gevraagd en ongevraagd overspoeld met foto's. Volgens het Nationaal Archief Nederland is het merendeel van de bestaande fotocollectie uit geallieerde bron en is er weinig bekend van Duitse zijde. Uit bovenstaande blijkt toch wel dat het iets genuanceerder ligt. Of de Nederlandse persmensen ook excursies aan geallieerde zijde hebben gemaakt is mij niet bekend. Dit zal naar alle waarschijnlijkheid wel het geval geweest zijn. Zeker werden er opdrachten aan plaatselijke onafhankelijke oorlogsverslaggevers en fotografen gegeven, alles om een objectief beeld te verkrijgen. De in Nederland uitgebrachte kranten waren bij onze zuiderburen zeer in trek en werden op allerlei slimme manieren zoals b.v. met een vlieger het "hek" over gesmokkeld, zodat de inwoners daar een reëel beeld konden krijgen van het verloop van de krijgshandelingen.

Demonstratie van Nederlandse militairen rond 1915

BRONNEN :

Het boek Kultur als politisches Werbemittel (Nicole Eversdijk)
Het Nationaal Archief Nederland (Tim de Haan)
Joods Monument
Het boek De Grens (Enno de Witt)
Met dank aan Miranda Noort

Bijlage 3: Mobiele toren 1935

